

- 73 Луговий О. М. Роси та варанги у Візантії X–XII ст.: формування та структурна роль найманого військового контингенту: Автореф. дис. ... – Одеса, 2008. – С. 10.
- 74 Головка О. Б. Проблема взаємовідносин Київської Русі з Візантією у IX – першій половині XI ст. // Український історичний журнал. – 1989. – № 1. – С. 67–68.

SUMMARY

Dmytro Gordiyenko

THE DIFFUSION OF CHRISTIANITY ON RUS' TERRITORIES IN SECOND HALF OF 9th – FIRST HALF OF 10th CENTURY

The article is devoted to the analysis of the Christianity diffusion process of on the lands of Naddniprojanska Rus'. The special attention is dedicated to the negation of the thesis about the so-called "Askol'd's Christening" of Rus' as country-wide. The Byzantine's centralized mission and "private initiative" are particularly examined. This leads to a conclusion, that Byzantium in the noted time did not conduct the centralized mission on the Rus', and the Christian element of the Rus' society was quite isolated and insignificant.

Key words: Christianity, Constantinople, Rus', rhos, Askol'd.

Вячеслав Корнієнко,

*кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
відділу науково-історичних досліджень
Національного заповідника «Софія Київська»*

КИЇВСЬКИЙ СВЯЩЕНИК XII СТ. МАРТИН ТА ЙОГО АВТОГРАФИ-ГРАФІТИ В СОФІЙСЬКОМУ СОБОРІ ТА КИРИЛІВСЬКІЙ ЦЕРКВІ¹

Висвітлено результати дослідження шести молитовних написів-графіті, виконаних Мартином в Кирилівській церкві та Софії Київській. Він народився у першому-другому десятилітті XII ст. У 1120–1130-ті роки був священиком у Софійському соборі, а в 1140–1150-ті рр. після побудови Кирилівської церкви був переведений на нове місце служіння.

Ключові слова: епіграфіка, графіті, Софія Київська, Кирилівська церква, клір.

В умовах зростання дослідницької зацікавленості тематикою локальних структур, зокрема родини, особливо для доби середньовіччя доволі відчутною проблемою лишається брак достатньої кількості писемних пам'яток, що об'єктивно вимагає від дослідників пошуку нових методик та залучення додаткових видів джерел. Одним з таких видів джерел є епіграфічні пам'ятки, дають змогу уточнити багато питань з історії генеалогії окремих родин як середньовіччя, так і раннього модерного часу.

Досить цікаві результати дало фронтальне вивчення графіті Софії Київської та їх порівняння з даними епіграфічних пам'яток інших архітектурних споруд середньовічного Києва, зокрема, двох написів (№ 381 й № 382) з дияконика

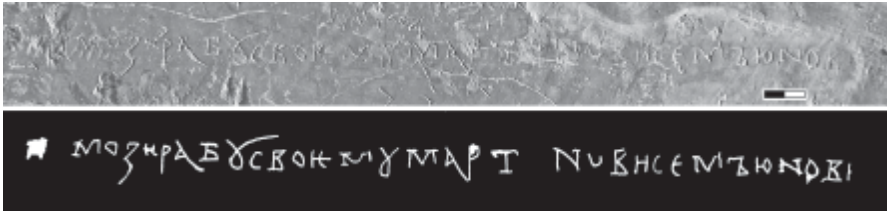

Рис. 1. Перший молитовний напис Мартіна Семейновича з Кирилівської церкви (графіті № 381). 40–50-ті рр. XII ст.

Кирилівської церкви, виявлених та опублікованих С. Висоцьким². Обидва графіті виконані якимсь на ім'я Мартіном Семейновичем і, здавалося б, є традиційними формулами молитовних написів, з яких практично неможливо отримати якусь додаткову історичну інформацію. Проведене автором повторне вивчення зазначених написів у цілому підтвердило запропоновані публікатором прочитання. А знахідка й дослідження графіті, виконаних цим же Мартіном Семейновичем на стінах Софії Київської, відкрило можливості зробити нові цікаві висновки щодо складу однієї родини кліриків Софійського собору першої половини XII ст., а також підтвердити концепцію дослідниці Кирилівського храму І. Марголіної про його побудову в першій половині XII століття³.

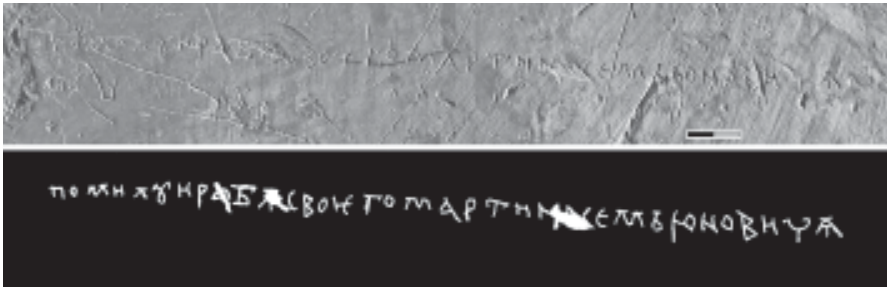

Рис. 2. Другий молитовний напис Мартіна Семейновича з Кирилівської церкви (графіті № 381). 40–50-ті рр. XII ст.

Текст⁴ напису № 381 (рис. 1; табл. 1) читається як «Господи, помози рабу своєму Мартину Семейновичу, текст № 382 (рис. 2; табл. 1): Господи, помилуй раба свого Мартіна Семейновича.

На підставі палеографічних ознак С. Висоцький відніс час виконання графіті до середини XII ст. Проведене нами повторне вивчення цих епіграфічних пам'яток дало змогу встановити, що вказана публікатором середина XII ст. є верхньою можливою хронологічною межею виконання обох записів, на що, насамперед, вказують форми написання літер «веді» з нижньою петлею, спрямованою кутком вперед, та нахилена праворуч «земля» з переломом⁵. Тобто, хронологічними рамками появи графіті варто вважати 40–50-ті роки XII століття.

Табл. 1.

№ графіті	Текст графіті
381	{Г(оспод)и} п[о]можи рабѣ своимъ Март[и]нови Семьюнов[ичѣ]
382	{Г(оспод)и} помилѣи раба своего Мартин[а] Семьюновича
47	Г(ва)тъи(и) Пантелеѣимоне помилю раба своего Мартин[а]
2155	Г(оспод)и помози рабѣ своему Мартинови [С](е)мьюно[в]ич[у]
2156	Г(оспод)и помози рабю своему Мартинови Семьюновичю
2478	Г(оспод)и помози рабю своему Ма[р]тинови Г[л]мю[новичю]
53	М(ѣ)с(а)ца аугуста въ КѢ престависа раба Б(о)жил Ана пѣпадиа Семьюна

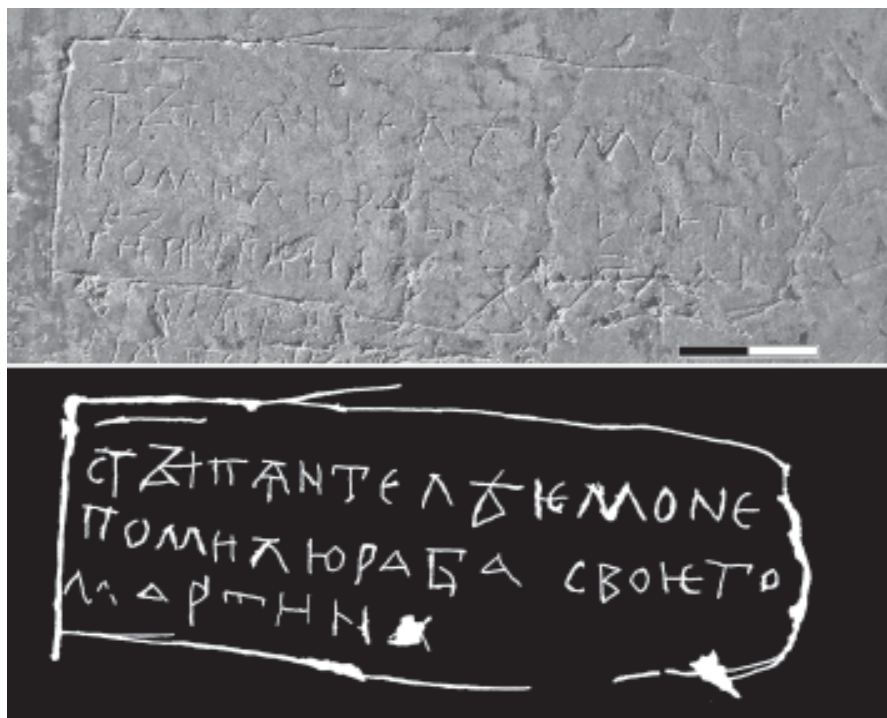

Рис. 3. Перший молитовний напис Мартіна Семьюновича з Софії Київської (графіті № 47). 20–30-ті рр. XII ст.

Табл. 2.

С. Висоцький	с(вА)ты(н) пантелѣѣ ^а мене помилуй раба свого ----- ^б
А. Турілов	с(вА)ты(н) пантелѣѣ ^а мене помилуй раба свого ми(х)и(л) ^б

У Софії Київській нами виявлено ще чотири «автографи»-молитви Мартина Сьмьюновича, це написи № 47, № 2155, № 2156 й № 2478. Три перших знаходяться на фресці з образом св. цілителя Пантелеймона в центральній наві, а остання – у вівтарній частині приділа св. Йоакима та Анни, тобто, як і у Кирилівській церкві, в дияконнику.

Текст перших двох рядків графіті № 47 (рис. 3) був опублікований С. Висоцьким⁶, а невелика корекція прочитання й спроба відновлення третього рядка пропонує А. Туріловим⁷ (табл. 2).

Різничитання складаються з двох основних моментів:
а) А. Турілов цілком справедливо запропонував читати «*йотоване єсть*» замість зазначеної С. Висоцьким «*іже*»;

б) на думку А. Турілова, у нижньому рядку повинно читатися ім'я автора напису Михайла, причому у скороченому вигляді та у називному відмінку замість правильного знахідного – «*Ми(х)и(л)*»; подібна форма запису в запропонованому дослідником варіанті свідчила б про волаючу безграмотність цього гіпотетичного Михайла. Однак звернення до оригіналу допомогло встановити неправомірність такого твердження А. Турілова й повністю реабілітувати автора графіті: нижній рядок ушкоджений написом № 48, однак в цілому його збереженість досить непогана, ім'я без зайвих зусиль відновлюється по збережених фрагментах.

З огляду на наведені вище зауваження, текст графіті № 48 (табл. 1) читається як «*Святий Пантелеймон, помилуй раба свого Мартіна*».

Хоча автор не вказав свого імені по батькові, специфічна форма закінчення з використанням «ю» замість очікуваного б дифтонга «*оу*» в слові «помилуй» дає змогу зіставити це графіті з двома молитвами Мартіна Сьмьюновича, розташованими вище на цій же фресці. Текст графіті № 2155 (рис. 4; табл. 1) читається як «*Господи, поможи рабу своєму Мартіну Сьмьюновичу*», запису № 2156 (рис. 5, табл. 1) – «*Господи, поможи рабу своєму Мартінові Сьмьюновичу*». Наприкінці нижнього рядка цього напису помітна пошкоджена літера «*покой*», виконана, як показують дослідження форми каналів прорізів, тим же автором. Найімовірніше, це початок незакінченого слова, можливо, посилення молитви дієсловом-проханням *поможи, помилуй* або *пом'яни*. Крім того, не виключена можливість її розгляду як початку незакінченого звернення до святого Пантелеймона, подібно тексту автора графіті № 48 (подається відповідно до результатів сучасного дослідження): *Господи, помилуй мене, грішного Ісака. Пантелеймоне, амінь*. Текст напису в дияконнику – № 2478 (рис. 6, табл. 1) – дуже пошкоджений, його закінчення стерте, однак початкова частина фрази

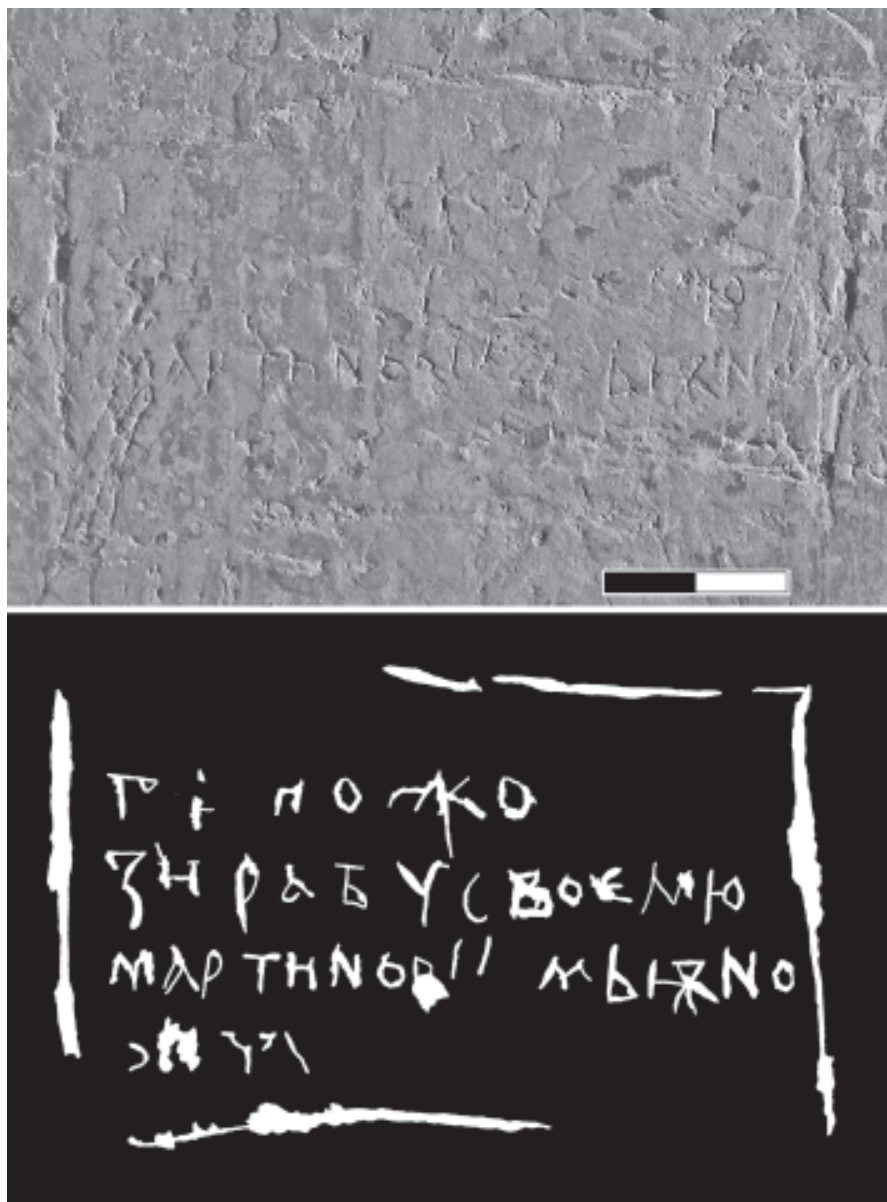

Рис. 4. Другий молитовний напис Мартіна Сьмьоновича з Софії Київської (графіті № 2155). 20–30-ті рр. XII ст.

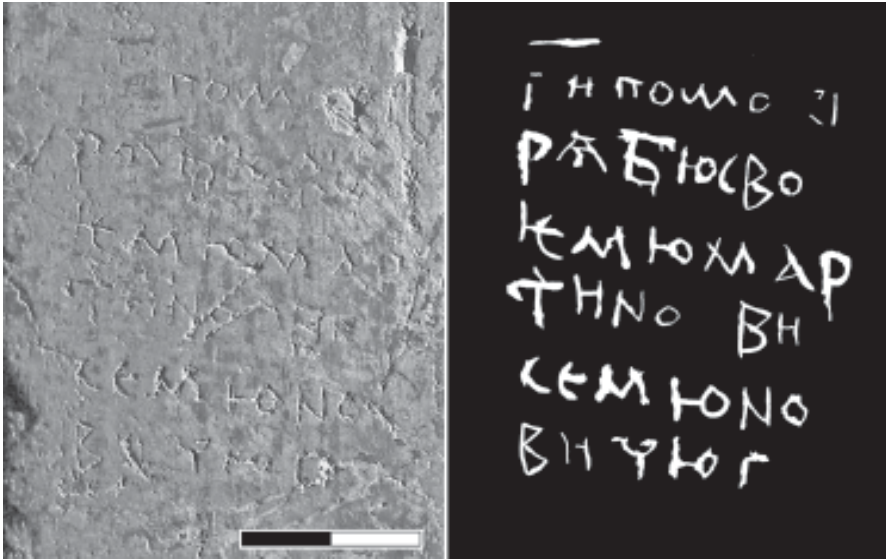

Рис. 5. Третій молитовний напис Мартіна Семеюновича з Софії Київської (графіті № 2156). 20–30-ті рр. XII ст.

цілком підлягає реконструкції й читається як «Господи, поможи рабу своєму Мартину Семеюновичу».

На підставі ряду палеографічних ознак, таких, як форма написання літер «аз» з розімкнутою петлею, видовженою спинкою, «буки» з виступом зверху, «веді» з округлою або направленою вперед кутом нижньою петлею, нахиленої вправо або прямолінійної «земля» з переломом, прямолінійної «рци» з округлою петлею, «ять» з петлею кутом уперед, що торкається коромисла, «твердо» без бічних засічок, вся ця група записів датується в межах другої чверті XII ст. При цьому, якщо подивитися на типовість поширення форм написання літер «твердо» і «земля», найбільш вірогідними хронологічними рамками виконання графіті варто визнати 20–30-ті рр. XII ст. Отже, за часом виконання записи Мартіна з Софії Київської однозначно більш ранні, ніж написи з Кирилівської церкви.

Спостереження над висотою розташування графіті Мартіна в Софії Київській та Кирилівській церкві – в середньому на рівні 150-160 см від горизонталі стародавньої підлоги – дозволяє встановити, що всі вони виконані дорослою людиною. А специфіка зм'якшення слів – «рабю», «рябю» або «рабя», «своємю», «помиллю» – не залишає сумнівів, що їхнім автором була одна й та сама людина, тобто Мартін Семеюнович. С. Висоцький вважав цю особливість зм'якшення слів проявом діалектних рис київського говору, однак звернення до матеріалів київської епіграфіки, зокрема, до проаналізованих автором двох з половиною тисяч графіті Софії Київської та близько півтисячі з церкви Спаса

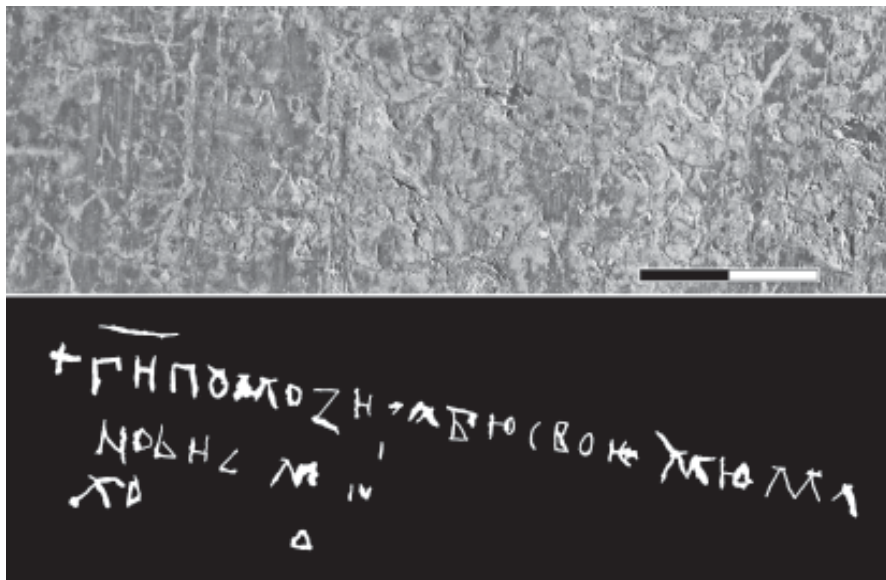

Рис. 6. Четвертий молитовний напис Мартіна Сьмьюновича з Софії Київської (графіті № 2478). 20–30-ті рр. XII ст.

на Берестові, не підтверджують цієї тези, тому що таке специфічне зм'якшення слів притаманне лише записам Мартіна Сьмьюновича. Тому на сьогодні ми не маємо достатніх даних, які б дали змогу визначити причини такого специфічного написання слів.

Певніше можемо встановити соціальний статус Мартіна Сьмьюновича. С. Висоцький припускав, що він входив до кліру Кирилівської церкви, чим пояснюється виконання запису у вівтарній частині храму, куди не мали доступу миряни. Виявлене в дияконнику Софії Київської графіті вказує, що своє служіння Господу Мартін розпочав трохи раніше, саме в митрополичому Софійському храмі. У зв'язку з цим виникає питання, чи немає в нашому розпорядженні даних, що дозволяють визначити, ким була ця людина.

Для одержання відповіді звернемося до матеріалів софійської епіграфіки, зокрема, до графіті № 25 про покупку Боянкової землі, де серед послухів згадується особа на ім'я «Семьон». С. Висоцький вважав, що ця людина була духівником київського князя Ростислава Мстиславича⁸, який згадується в літописній статті 1168 р.⁹ Однак А. Нікітін¹⁰, провівши ретельний аналіз тексту графіті № 25 і виявивши, що послухи в записі згадуються в певній ієрархічній послідовності, припустив, що піп Семьон є одним із кліриків Софійського монастиря. При цьому дослідник опирався на спостереження Б. Рибаківа, який запропонував інше датування напису № 25: не другою половиною XII ст., а між 1086–1107 роками. При цьому княгиня Всеволожа, яка згадується в записі,

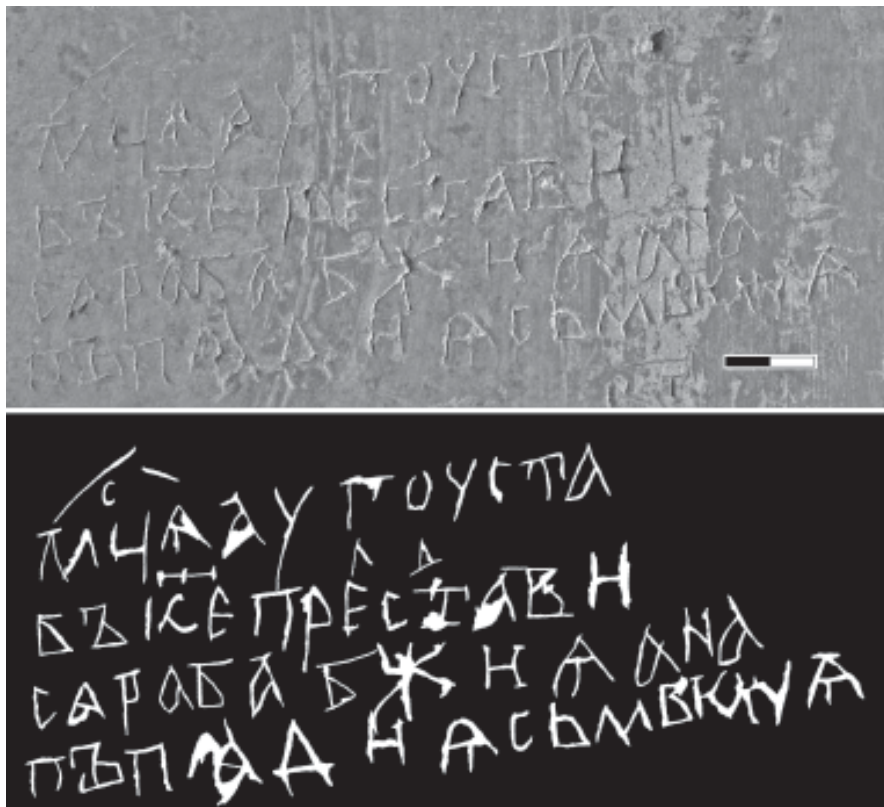

Рис. 7. Напис про смерть матері Мартіна Сьмьоновича Анни, попаді Сьмьонові з Софії Київської (графіті № 53). Середина XII ст.

ототожнена Б. Рибаківим не з удовою Всеволода Ольговича, а з удовою Всеволода Ярославовича, яка померла 7 жовтня 1111 р.¹¹ Зважаючи на ці дані, піп Сьмьон, який згадується серед послухів, був включений до кліру Софійського собору в кінці XI або на самому початку XII ст.

У зв'язку з запропонованим А. Нікітіним ототоженням Сьмьюна та зв'язком останнього з кліром Софії Київської доцільно уважніше проаналізувати текст напису № 53 (рис. 7, табл. 1) у вівтарній частині приділа свв. апостолів Петра й Павла¹². Текст напису, відповідно до сучасних досліджень, читається наступним чином: *Місяця серпня в 25-те представилася раба Божа Анна попададі Сьмьюнова. На підставі палеографічних ознак, таких, як форми написання літер «аз» з округлою або з двома заломами петлями, «букі» з високою петлею й виступом зверху, А-подібної «добро», Е-подібної «єсть», написаної в три змахи зіркоподібної «живете», «покой» і прямолінійної «рци» з виступом зверху, «єр»*

та «єрь» з високими петлями з двома заломами, запис датується в межах середини XII – кінця XIII ст. Враховуючи змістовний аналіз тексту запису, часом його вірогідного виконання є середина XII ст.

Зважаючи на те, що в більшості пам'ятних графіті, як правило, згадувалися події, тісно пов'язані з храмом, у якому вони виконані, а також взявши до уваги виправлення Б. Рибаківа щодо датування запису № 25 та інтерпретацію його тексту А. Нікітіним, маємо всі підстави припустити, що згадувана в графіті № 53 померла десь в середині XII ст. попадає Ганна була дружиною вищезгаданого попа Семьюна. І саме в цій родині десь у першому або на початку другого десятиліття XII ст. народився син Мартін, який, як багато полівських дітей, навчався, а потім, імовірно, працював у книгописній майстерні тієї церкви, де служив його батько (тобто у софійському скрипторії); ця практика була звичайною для XII–XIII ст.¹³ Оскільки його батько належав до кліру Софійського собору, цей факт пояснює початок служіння Мартіна Семьюновича, як свідчать надписи-графіті, саме в Софії Київській, найімовірніше в 20–30-ті роки. XII ст. Потім, після створення Кирилівської церкви, Мартін, швидше за все у середині 40-их роках XII ст., був переведений на нове місце служіння, про що свідчать його молитви-графіті в дяконіку церкви святого Кирила.

До речі, саме в цих хронологічних межах – 1139–1146 рр. – І. Марголіна визначає заснування та будівництво київської Кирилівської церкви¹⁴. Відповідно до палеографічного датування та спостереження за формою прорізів складових обох написів (№ 381 та № 382), виконаних по сухому тиньку, до кінця 40-их – початку 50-их років XII ст. Кирилівська церква була не тільки побудована, але й розписана. Таким чином, новітні епіграфічні дослідження Софійського та Кирилівського храмів не тільки підтвердили запропоновану І. Марголіною ранню дату заснування Кирилівської церкви, її побудови й виконання розписів протягом 1139–1146 рр., тобто періоду князювання Всеволода Ольговича, який, поза сумнівом, був засновником храму й замовником розписів, але й уможливили одержати деякі нові дані про соціальне походження одного з перших служителів Кирилівської церкви – Мартіна Семьюновича.

- 1 В основу статті покладена доповідь автора «Родина київського священика XII ст. за матеріалами епіграфіки» на VIII-х Несторівських студіях, м. Київ, 09.11.2010 (Авт. – В. К.).
- 2 Высоцкий С. А. Киевские граффити XI–XVII вв. / Высоцкий С. А. – К., Наукова думка, 1985. – С. 87–88, табл. XLVI, 1–4.
- 3 Марголіна І. Є. Кирилівська церква в історії середньовічного Києва / Марголіна І. Є. – К.: Національний заповідник «Софія Київська», НАН України, відділення релігієзнавства Ін-ту філософії ім. Григорія Сковороди, 2001. – 208 с.; Марголіна І. Є., Ульяновський В. І. Київська обитель святого Кирила. – К.: Либідь, 2005. – 352 с.
- 4 Згідно з прийнятою нами методикою [Корнієнко В. В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Ч. 1: Приділ св. Георгія Великомученика / Корнієнко В. В. – К.: Горобець, 2010, с. 6–7] під час реконструкції текстів використовуються чотири види дужок. У квадратних подаються втрачені внаслідок пошкоджень тиньку літери, у круглих – помилково або спеціально пропущені автором, у тому числі й при скороченні

- слів, у фігурних – реконструйовані за змістом слова або доповнення незакінчених слів, у скісних – випадкове подвоєння літер, обумовлене ушкодженням штукатурки в процесі видряпування літери й необхідністю її додаткового написання.
- 5 Палеографічне датування графіті здійснюється нами переважно за даними позастратиграфічного датування новгородських берестяних грамот [Зализняк А. А. Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование / Зализняк А. А. // Янин В. Л., Зализняк А. А. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1990–1996 гг.). Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование. – М.: Русские словари, 2000. – С. 134–429], однак із залученням ряду інших джерел та з урахуванням, зокрема, особливостей написання літер в південно-руських пам'ятках епіграфіки й книжкової писемності [докладніше див.: Корнієнко В. В. Корпус... – С. 7]. Назви елементів літер наводяться відповідно до номенклатури А. Залізняка.
 - 6 Высоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. Выпуск I / Высоцкий С. А. – К., 1966. – С. 91, табл. XLV, XLVI.
 - 7 Турилов А. А. Заметки о киевских граффити / Турилов А. А. // Лингвистическое источниковедение и история русского языка. – М., 2000. – С. 30–31.
 - 8 Высоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. Выпуск I / Высоцкий С. А. – К., 1966. – С. 60–71, табл. XXVII, XXVIII.
 - 9 Полное собрание русских летописей. Том II. Ипатьевская летопись. – М.: Языки русской культуры, 2001. – Стлб. 529, 531.
 - 10 Никитин А. Л. Основания русской истории: Мифологемы и факты / Никитин А. Л. – М.: Аграф, 2001. – С. 395 // <http://www.library.narod.ru/saga/osnova301htm>.
 - 11 Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве» / Рыбаков Б. А. – М., 1972. – С. 416–417.
 - 12 Высоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. Выпуск I / Высоцкий С. А. – К., 1966. – С. 97, табл. LIII, 1; LIV, 1.
 - 13 Столярова Л. В., Каштанов С. М. Книга в Древней Руси (XI–XVI вв.) / Столярова Л. В., Каштанов С. М. – М., 2010. – С. 279.
 - 14 Марголіна І. Є., Ульяновський В. І. Київська обитель... – С. 37–68.

SUMMARY

V. Korniienko

KYIV PRIEST XII CENTURY MARTIN AND HIS AUTOGRAPH GRAFFITI IN ST. SOPHIA CATHEDRAL AND THE ST. CYRIL'S CHURCH

Investigation of six prayer inscriptions, written by the priest Martin in St. Cyril's church and St. Sophia's Cathedral. It is established that he was the son of a priest of the metropolitan cathedral Semyun and Anna, born in the first-second decade of the XII century. In 1120–1130-ies Martin was a priest at St. Sophia Cathedral, and in 1140–1150-ies, after the construction of St. Cyril's church, he was moved to a new location of service.

Key words: epigraphy, graffiti, Sophia, St. Cyril's Church, clergy.